

Hackspettar och göktyta på Mälarsjöarna

Fredrik Thernlund

Spettfågeln är en homogen familj fåglar som lätt skiljer ut sig från andra arter genom sitt beteende och sitt sätt att röra sig i träden. Alla arter funna i Sverige utom mellanspetten har någon gång påträffats på Mälarsjöarna. Här ska de olika arterna beskrivas närmare och förekomsten på öarna presenteras lite mer i detalj.

Inledning

De fyra hackspettar (större hackspett, mindre hackspett, gröngöling och spillkråka) samt göktytan som förekommer som häckfåglar på Mälarsjöarna har möjligen lite bättre förutsättningar här hos oss än i övriga östra Svealand. Här finns en kombination av stora vattennära områden och en förhållandevis hög andel lövskog och ett varierat mosaiklandskap med fält, dungar och skog. Områden med lövskog gynnar t ex mindre hackspett och spillkråka som är i behov av död eller döende ved. Ett beteslandskap med lövträddungar gynnar göktyta och gröngöling. Rent allmänt skulle de flesta spettarna kunna dela en av fältbiologernas deviser: *Död ved lever*.

Familjen hackspettar (Picidae) är specialanpassad för det sätt den livnär och fortplantar sig på. De har alla kraftiga klor, i regel fyra – två uppåt och två nedåt – kraftig näbb samt en stötdämpande konstruktion i huvudet för att klara av att födosöka genom hackning. Stötdämpningen är även en förutsättning för den karaktäristiska trumningen. Hackspettarna har lång tunga som kan tränga djupt in i larvgångar i träden. Den långa tungan kan rullas upp i främre delen i huvudet. Två spettar som vi i Sverige är bekanta med har emellertid inte hackning som första födosöksmetod, och det är gröngöling och göktyta, vilka främst lever på myror på marken. Även spillkråkan födosöker ibland på marken. Alla spettar utom göktytan hackar ut sina egna bon. Kort sagt hackningen och trumningen kännetecknar spettarnas liv.

Artvis genomgång

Mellanspetten *Dendrocopus medius* fanns ännu kvar i Östergötland (Bjärka-Säby) i början på 1980-talet men är numera utgången som häckfågel i Sverige och har såvitt vi vet inte påträffats i Ekerö kommun. Arten finns i ganska starka stammar i Polen och på Balkan. Fortfarande händer det att enstaka fåglar når Sverige som förlängda flyttare från sydost: 1989 7–9.5, 1 ad. ♂ Falsterbo, Skåne (VF 49:474) och 1994 25.6, 1 ad. Herrevadskloster, Ljungbyhed, Skåne (Fågelåret 1995:135).

Vitryggiga hackspetten *Dendrocopus leucotos* är en art som är akut hotad i Sverige idag då den är beroende av stora insektslarver som lever i relativt grov död lövved. Enstaka vilda exemplar finns fortfarande kvar men någon häckning i Sverige är inte känd under 2008. Hösten 2008 skedde dock en invasion från sydost till Finland och inte mindre än 600–700 vitryggiga hackspettar har räknats in. Ett tiotal ”nya” fåglar har också setts i Sverige, uppenbarligen från denna invasion (VF 68:31). Fåglar sågs i Sörmland och på Åland, alltså ganska nära oss. Den vitryggige finns också fortfarande relativt allmän i branta bergssluttningar i Norge, där inget skogsbruk kan bedrivas.

Det finns faktiskt en uppgift om vitryggig hackspett på våra öar, men då får man gå tillbaka till i mars 1963. En individ observerades då vid Närsta i närheten av Nyckelby, Ekerö.

Tretåig hackspett *Picoides tridactylus* förekommer främst norr om Dalälven. Arten är starkt bunden till döende granar, där den söker efter granbarkborren. Omisskännliga spår är den ringning av barken, som den gör vid sitt födosök, ett pärlband av små hack, vilket löper runt stammen ofta i lutande riktning. Eftersom döende granar är en förutsättning, finns den endast fläckvis där främst vindfallen förekommer. Våra närmaste områden är Arholma i Norrtälje kn, Fiby urskog i Uppsala kn och kanske Tyresta naturreservat i Huddinge kn.

Arten har faktiskt noterats i kommunen ett par gånger, närmare bestämt vid Huvududdens naturreservat (norr om Menhammarsviken) i slutet av april och i början av juni 2005, alltså under häckningstid. Det var en hane, som höll till i gammal granskog med döende träd. En individ obestämd till kön och ålder sågs vid Älby, Ekerö i mars 1988.

Gråspetten *Picus canus* avlöser gröngölingen ungefär i höjd med Dalälven. Dess kärnområden är nedre Norrland. Den förekommer dock i hela Norrland med undantag för fjällkedjan och allra längst i norr. I Europa finns den i större delen av Central- och Östeuropa, men saknas i de sydligaste och västligaste delarna. Gråspetten bedöms ha ökat förhållandevis starkt i antal de senaste 10–15 åren. Utbredningsområdet verkar dock inte ha förändrats påtagligt. Företrädesvis är det vattennära och vattensjuka områden med bestånd av asp den behöver för sin tillvaro. I de murkna asparna söker den efter större insektslarver, som utgör stapelfödan.

Gråspetten är en diskret fågel som ger sig till känna på ett eller annat sätt mest under parbildning och inledande häckning, i huvudsak i april. Det faktum att den ofta håller till i svårtillgängliga områden försvårar observations- och inventeringsmöjligheterna ytterligare. Kunskapen om den är överhuvud taget begränsad, mycket p.g.a. dessa omständigheter.

En gråspettthona som många känner väl till har varit stamgäst vid Älby, Ekerö sedan vintern 2004/2005 till och med vintern 2007/2008, alltså fyra år i rad. Rimligtvis bör det ha varit samma hona. Vid denna artikels skrivande (januari 2009) hade

den inte dykt upp igen. Troligen har den kommit ner från södra Norrland under förvintrarna. På matningar föredrog den talg i någon form, gärna hela svålar. Från åren 1999–2004 finns ytterligare fyra vinterobservationer i kommunen.

Göktytan *Jynx torquilla* förekommer i större delen av landet. Namnet är det först belagda fågelnamnet i Sverige som fortfarande är i bruk på en specifik art. Det omnämndes redan i slutet av 1600-talet. Globalt finns göktytan i större delen av Eurasien, ända bort till Kina. Dess huvudbiotop är det hävdade kulturlandskapet men även glesare skogsområden om det finns öppna ytor insprängda. Dess utbredning och antal i Sverige bedöms ha gått ned under sista århundradet, i synnerhet efter andra världskriget som en följd av det moderna jord- och skogsbruket. Några viktiga olikheter jämfört med de flesta andra hackspettarter i Sverige utgör samtidigt viktiga kännetecken:

- Den är en tropikflyttare till Afrika söder om Sahara, hos oss finns den från början av maj till i augusti – september.
- Den födosöker på marken, där den främst äter myror, men även andra mindre insekter.
- Den hackar inte själv ut sitt bo utan häckar i hackspettbon eller holkar. Dess näbb förmår inte bearbeta trä.
- Den trummar inte utan ”tytar”, kanske något likt lärkfalk eller mindre hackspett.

Två andra egenheter, som jag själv kan intyga, är dock på intet vis relaterade till släktet hackspettar. Dels är det fågelns kråmande och vridande på kropp och huvud när man håller den i handen (eng: ”Wryneck”, ty: Wendehals, da/no: Vendehals), dels artens ofta uppdykande i törnskatefamiljer med nyss flygga ungar (Söderström, 2001). Det senare är en gåta, men en egen gissning är att det kan ha att göra med en påfallande likhet mellan en göktyta och en törnskata som nyss lämnat boet. Göktytan och törnskatan finns också ofta i samma biotop.

Göktytan har också minskat på Mäläröarna. Under de tre senaste åren har i stort sett endast

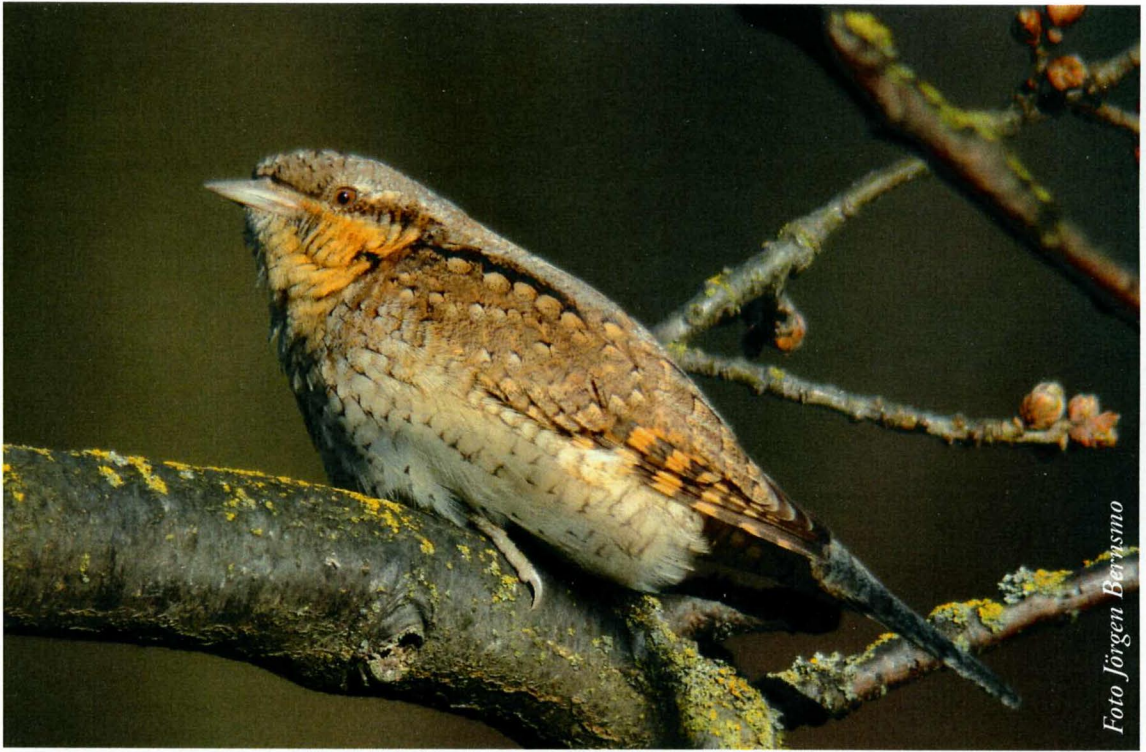

Foto Jörgen Berasmo

Göktyta

sjungande hanar rapporterats på Svalan. De lokaler som göktyta med häckningskriterier främst noterats på under 2005–2008 är Torslunda (Färingsö), Lovö, Helgö, Älby, (Ekerö), Svartsjö-viken, Väsby hage (Munsö) samt Adelsö. Lyckad häckning skedde 2006–2008 i Torslunda, i holkar uppsatta inom ett särskilt göktyteprojekt.

2005 var ett bra år inom kommunen, i synnerhet på Lovö, där 6–7 sjungande hanar noterades på olika lokaler under maj – juli. En dräplig händelse skedde denna vår. Jag kom cyklande på Lovö en morgon och i höjd med Försvarets Radioanstalt hörde jag en göktyta från en av grannarna inne på området. Tvärnit och upp med kikaren, lika hastigt som jag hade stannat cykeln kom vakten från FRA mot mig med handen på pistolhölstret, och ropade att detta var ett skyddsobjekt. Efter uppvisande av fågelboken och visst berättande om fågeln, godtog han min förklaring. Fågeln stannade där flera veckor.

Gröngölingen *Picus viridis* är relativt vanlig i såväl Sverige som vår del av landet. Namnet har ingen anknytning till nybörjare utan betyder

helt enkelt grön och gul fågel. Dess spridning i världen omfattar nordligare delar av västra Palearktisk, alltså Europa. Gröngölingen är liksom göktytan en sann kulturbyggsfågel och håller till där den kan finna sin huvudföda – myror. Gröngölingen hackar ut sitt eget bo och stannar i regel kvar i sitt område året om.

Liksom göktytan skiljer sig gröngölingen på flera punkter från de övriga hackspettarna:

- Den hackar, som påpekats, sällan efter föda utan letar efter främst myror och andra små kryp på marken.
- Den trummar mycket sällan som revirläte, t.o.m. mer sällan än sin närmaste släkting gråspetten, utan har sin karaktäristiska ramsa av snabbt upprepade ”kly”, som accelererar, dock inte lika vilt som spillkråkan.
- Den är bunden till det utpräglade lövträdsbetonade kulturlandskapet.

Gröngölingen har ett starkt fäste på Mälariarna. Större delen av Uppland, Västmanland och Sörmland (Mälardalen) karaktäriseras också av

Foto Michael Bergman

Spillkråka

samma landskapstyp, och då gröngölingen inte överdrivet attraheras av vattennära trädbestånd, så måste vi nog erkänna att artens förekomst hos oss inte är starkare än genomsnittet för östra Svealand. Dock är dess situation likväl bra jämfört med större delen av det svenska utbredningsområdet, som är Götaland, nästan hela Svealand och östra delen av nedre och i någon mån mellersta Norrland.

Gröngölingen hörs och ses bäst under våren. Övriga årstider är den tystlåten och för ett mer eller mindre tillbakadraget liv, även om boet ofta är lätt att hitta. Den finns överallt på öarna, utan någon övervikt på något håll. Om man inkluderar kriterier som sång och övriga observationer (födosök, flykt i luften eller bara finns där i ett träd eller på marken) under perioden 2005–2008 så är antalet gröngölingar minst sagt många. Däremot, om vi tar fasta på observationerna med häckningskriterium, är noteringarna

dramatiskt färre under samma period.

Observationer med starkare häckningskriterier än sång finns på Svalan endast från Älby (Ekerö), Lovö kyrka (Lovö), Söderby (Lovö) och Grankulla gård (Färingsö) för perioden 2005 - 2008. Av dessa nämnda noterades säker lyckad häckning i Älby 2007, och vid Grankulla gård året före. Trots dessa få exempel är det dock svårt att tro att det faktiska antalet inte är större, t.o.m. ansevärt större. De observationer av födosökande gröngölingar på gräsmattorna, som inte är ovanliga på eftersommaren, visar också att många av dessa individer är ungfåglar.

Spillkråkan *Dryocopus martius* är vår största hackspett med en längd av upp till ca 50 centimeter. Den är t.o.m. en av världens största hackspettar och Europas största - och enda - dryocopus. Dess namn är liksom göktytans en av de äldsta dokumenterade artbenämningar som ännu används, känt från 1700-talet. Spillkråkan tros ha sitt namn av att den strör omkring träffis när den bo- eller

födohackar i ett träd. Få har väl undgått att se hur spillkråkan flisar upp murknande stammar eller ordentligt angripit friskt trä vid bobyggnad.

I Sverige finns spillkråkan i alla skogbeväxta delar. Sedan kriget bedöms den ha minskat i antal även om trenden inte kan styrkas med samma säkerhet som för våra vanligaste kulturbygdsfåglar. Dessvärre är det inte otroligt att trenden är nedåt, då spillkråkan gynnas av gammal orörd skog, en biotop som krympt betänkligt i modern tid med modernt skogsbruk.

Spillkråkan är den mest högljudda hackspetten. Långa, djupt ekande och tydligt åtskilda trumslag, nästan omisskännliga kan höras. Den har även en audiologisk sång som i strukturen påminner om gröngölingens och gråspettens. Det är den väl kända i tonläge stegrande ramsan med koi-koi-kui-kyi.. . Locklåtena är inte mindre bekanta; det ringande flyktlåtet som gör

att man kan följa eller hitta fågeln genom ”signalspaning”, och ett gällt tutande när den slagit ner i ett träd.

Spillkråkans föda består ju mest av myror i trädens bark och stubbe (stockmyror), men även annat som lever i veden. Den utnyttjar gärna, men är inte lika beroende av ruttna eller döda träd som många av de andra arterna.

Oftast mejslar den på våren ut ett nytt stort bohål i ett träd, på ca 5–10 meters höjd, ett bo med upp till 70 cm djup. Ungarna, i regel 4–5 stycken kommer ut i juni efter att ha kläckts relativt sent för en stannfågel. I regel i första hälften av maj och just i samband med att de lämnar boet är ungarna högljudda, och som flera hackspettsarters ungar, iögonfallande om man hittar boet. De sticker nämligen ofta ut sitt huvud samtidigt som de tigger högljutt.

Häckningsbilderna enligt inrapporterade observationer i Ekerö kommun är dock som i gröngölingens fall troligen missvisande. Under 2005–2008 fanns mer säkra indikationer vid Lindöberget, Rörby, Talavid, Sänga, Hogsta, Edeby, Mastområdet, (alla Lovön), Ålby hage, (Ekerö), Toroslunda (Färingsö), summa åtta tillfällen på fyra år, varav hälften under 2008.

Mindre hackspett

Mindre hackspett *Dendrocopus minor* är som namnet säger den minsta hackspetten. Den påträffas över hela landet, även i fjällkedjan utom kalfjället. Det är en i allt väsentligt stationär fågel, men den påträffas vissa höstar på kustlokaler, vilket bör tyda på vissa längre flyttningsrörelser. I ett större perspektiv finns den som häckfågel i nästan hela Europa utom dess sydligaste och västligaste delar.

Den är en riktig hackspett i alla bemärkelser, sång (trumning), bo (hackar ut själv), födosök (spettar i bark) och i princip en stannfågel. Den är så liten att den ofta först vid andra eller tredje anblicken urskiljs som något annat än en ”småfågel”. Den är i regel mindre än t.ex. korsnäbb och stenknäck och lika stor som en domherre. Ofta hittar man den istället genom dess lockläte, *pii-pii-pii-pii*, som för ett otränat öra inte alls är olik göktyta. Artens revirläte består i en trumning. Den är visserligen rätt lång – upp till tre sekunder – men å andra sidan kan den beskrivas som ett ”knatter” eller ett ”smatter”. Den långa trumningen består oftast av två snabba trumningar med en ögonblicks snabb paus. Mindre hackspettens ljud är väl skilt från andra hackspettars trumning, problemet är väl snarast att överhuvudtaget höra eller uppmärksamma det.

Liksom spillkråka och gröngöling livnär den sig i det närmast helt på insekter, men då denna kost i den senares fall inte inkluderar myror, är den i högre grad än alla andra spettarter knuten till äldre skog, helst lövskog och gärna i vattennära eller fuktiga områden. Eftersom dessa miljöer har minskat på senare år har också den mindre hackspettens numerär minskat och betraktas idag på Rödlistan som *Missgynnad (NT)*.

Boet hackas ut i ett murket lövträd. Äggläggningen är verkligen sen med tanke på artens stationära karaktär; senare hälften av maj till början av juni. Detta skulle kunna vara beroende på den mindre hackspettens större behov av insekter än andra spettar. De två tillfällen jag själv påträffat bo med ungar och varnande föräldrar har faktiskt varit i mitten och slutet av juni (Lovö, 2003). Normal kullstorlek är 5–6 ungar, som när de lämnar boet i början klättrar omkring i boträdet redan innan de är riktigt flygga.

Förutom de två häckningarna på Lovön fanns 2003 12 individer som par i lämplig biotop under häckningstid på Färingsö. De exakta lokalerna är inte redovisade. 2008 i mars sågs även ett par i lämplig biotop, men detta var en mycket tidig observation i mars. På Lovöns närmaste grannö, Kårsön, lyckades ett par få ut åtminstone en flygg unge säsongen 2006. På Eldgarnsö rapporterades par i lämplig biotop respektive bobygge 2005 och 2007. På övriga Färingsö har säkra häckningar konstaterats vid Hillersjö (2008) och slottsområdet vid Svartsjö (2007). Året därpå sågs ett par i lämplig biotop/revir i häckningstid vid Väntholmsviken, och så även våren året därpå. På Ekerö finns observationer som tyder på häckning 2005 och 2008 i Myrans grustag samt vid Menhammar. Från Adelsö rapporteras ett par 2004.

Vintertid kan den mindre hackspetten i likhet med blåmesen påträffas i vassar sökande efter insekter i vassrören.

Större hackspetten *Dendrocopus major* är den vanligaste hackspettarten. Den förekommer i alla biotoper, även nära tätare bebyggelse. Den har en anpassningsförmåga som de andra arterna saknar.

Vad innebär då denna anpassning? Ja, som det mesta i djurvärlden torde det handla främst om födoval och även om boplatsval. Den större hackspetten är nästan allätare jämfört med sina släktnärstående. Om hösten, vintern, och tidig vår handlar det mycket om icke-animalisk föda i form av frön från kottar. Den större har sina smedjor, som kan upptäckas genom ett stort antal länsade kottar vid trädrotten. Som alla fågelbordsmatare vet, tar den om vintern också gärna feta nötter, eller talg. Under häckningssäsongen är det i hög grad insekter som den vill ha åt sig och sina ungar. Denna animaliska kost gäller även under övriga säsonger, i den mån fågeln kan hitta den, och då på traditionellt sätt genom att hacka fram den under barken och i murken ved.

En tredje faktor, utöver föda och boplats, som gör den så välkänd, och som troligen är en följd av de förutnämnda, är att den inte bara finns i de flesta biotoper, utan även i hela landet. Globalt är det en palearktisk art, med en nordlig dragning och vissa lokala/regionala fläckar.

Innan häckningen har påbörjats hörs han- nens trumning. En kort och tvärt avslutad strof på ca en sekund; den blir kraftigare om den utförs, vilket ofta görs, mot en telefonstolpe eller t.o.m. ännu mer, också det inte sällan, om det sker mot stolpens bleck. Häckningen kan ske i många olika biotoper. Dock är det vanligaste boträdet ett lövträd, men den kan också bygga bo i barrträd, men då krävs att det är angripet av röta. Både matningen och i mindre mån ruvningen sker av båda föräldrarna. Liksom för övriga hackspettar sker häckningen sent – i snitt i senare hälften av maj, med en tyngdpunkt mot slutet av månaden. De flesta fågelskådare som gett sig in i skogen vid denna tid har väl hört ungarnas högljudda läte. Detta är i likhet med de flesta andra spettungars beteende, men i intensitet torde väl endast spillkråkans ungar kunna konkurrera. Kakafonin är dock värre än i spillkråkans fall då föräldrarna också blir väldigt högljuda om man kommer i närheten.

Som nämnts tidigare är större hackspetten allmän i hela kommunen. Någon konsekvent rapportering av häckande fåglar sker inte till Svalan. Därför blir det tämligen meningslöst att sammanställa den sparsamma rapporteringen därifrån. Vi kan bara konstatera att större hackspett häckar i snart sagt varje skogs- och villaområde.

Litteratur

- Fransson, T, Österblom, H, Hall-Karlsson, S. 2008. Svensk ringmärkningsatlas. Vol. 2. Stockholm.
- Forsling, B. 2008. Gråspetten inpå livet. 25 års studier på Ödmorden. Vår Fågelvärld 67:13–21.
- Fredriksson, R & Tjernberg, M.(red.) 1996. Upplands Fåglar. Fåglar i Uppland, suppl. 2. Uppsala.
- Limby, L. 2003. Nya svenska fågelboken. Värnamo.
- Lindén, S. 2007. Göktyta – en nödbedd holk-gäst. Fåglar på Mälarsöarna 8:13-14.
- Olsson, C. 2008. Gråspetten i Sverige 2007. Vår Fågelvärld 67:6–12.
- Staav, R, Fransson, T. 1991. Nordens fåglar. Stockholm.
- Svensson, L, Grant, P J. 1999. Fågelguiden. Europas och Medelhavsområdets fåglar i fält. Stockholm.